

**Նունե Սարումյան,
պ.գ.թ., դոցենտ ԱրՊՆ**

ՇՈՒՇԻ ՀԻՄՆԱԴՐՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ

Հոդվածում փորձ է արվում ընդգծելու Շուշիի դերն ու նշանակությունը հայ ժողովրդի կյանքում, մասնավորապես արցախահայության համար, հնագույն ժամանակաշրջանից մինչև մեր օրերը: Հատկապես ուշադրություն է դարձվում Շուշի բերդաքաղաքի հիմնադրման շուրջ ընթացող տարակարծիքությունները բացահայտելու և մեկնաբանելու խնդրին՝ ըստ սկզբնաղբյուրների վկայությունների:

Միաժամանակ հոդվածում փորձ է կատարվում ճշգրտելու Շուշիի հիմնադրման ժամանակաշրջանը: Ընդգծվում է նաև Շուշիի դերը արցախյան ազգային-ազատագրական պայքարում, անհրաժեշտ համարելով պատմության այդ շրջանի ճիշտ արժևորումն ու գնահատումը:

Բանալի բառեր՝ Շիկաքար, Քարագլուխ, Շուշի բերդ, բերդաքաղաք, հուշարձանների ցուցակ, պաշտպանական ամրություն, գոյություն, ազատագրական պայքար, կորուստ, Շուշիի ազատագրում

**Нуне Сарумян,
к.и.н., доцент АРГУ**

К ВОПРОСУ ОСНОВАНИЯ ШУШИ

В статье делается попытка выявить роль и значение Шуши в жизни армянского народа, в частности для арцахцев начиная с древнейших времен до наших дней. Особенно, большое внимание уделяется вопросам выявления и объяснения существующих мнений по вопросу основания крепости Шуши, основываясь на доказательствах первоисточников.

Одновременно автор попытался уточнить время основания Шуши. Подчеркивается также роль Шуши в арцахском национально-освободительном движении. Такой подход позволяет исследователю правильно оценить рассматриваемый исторический период.

Ключевые слова: Шикакар, Караглух, крепость Шош, город-крепость, список памятников, защитное сооружение, существование, освободительная борьба, потеря, освобождение Шуши.

**Noune Sarumyan,
ps.n., docent ASU**

ON THE FOUNDATION OF THE SHOUSHI CASTLE

The article outlines the role and significance of Shoushi in the life of Armenians, in particular Artsakh Armenians from ancient times until present. The focus of the study is made on revealing the controversial opinions on the foundation of Shoushi castle and its interpretation according to authentic evidence. The article also revisits the equivocal issue of the date of Shoushi fortress foundation. The role of Shoushi in Artsakh national liberation struggle is addressed arising from the need for proper conceptualization and evaluation of that period in history.

Keywords: Shikakar, Karaglugh, Shosh, castle, fortress, list of monuments, fortification, existence, liberation struggle, losses, Shoushi liberation

Արդի քաղաքակրթական գործընթացներում մարդկությունը հայտնվում է յուրօրինակ իրավիճակում: Մի կողմից ամբողջ թափով աշխարհում ընթացող գլոբալացումը և մյուս կողմից տարբեր շրջաններում գլուխ բարձրացրած ծայրահեղականությունը ծնում են նոր հիմնախնդիրներ, որոնք պահանջում են առանձնահատուկ լուծումներ: Աստիճանաբար զարգացող և ընդլայնվող ռազմաքաղաքական գործընթացները մարտահրավերներ են նետում

պետություններին, ազգերին, էթնիկ հանրություններին: Այս պայմաններում կարևոր խնդիր է դառնում իրադրության լիարժեք տիրապետումը և համակողմանի վերլուծությունը: Անվիճելի է նաև, որ մարդկային կենսագործունեության օրինաչափությունները մեծ մասամբ շաղկապված են պատմական անցյալի հետ: Պատմական օրինաչափություններից է նաև այն, որ միայն պայքարող էթնոսները կարող են իրենց գոյը շարունակել անգամ այն պարագայում, երբ նրան սպառնում է թշնամին թե՛ խաղաղ, թե՛ պատերազմական ժամերին:

Այս իմաստով, անտարակույս, պատմական իրադարձությունների օրինաչափությունների բացահայտումը ձեռք է բերում առանձնահատուկ նշանակություն:

Նշված այս բնութագրումները լիովին համապատասխանում են հայկական երկրամաս Արցախին, նրա պատմական անցյալին և ապա՝ ներկային: Պատմական Հայաստանի այդ հրաշագեղ երկրամասի հայությունն իր մաքառումով ժամանակների հորձանուտում միշտ պահպանել է նվիրումը, կապը մայր հայրենիքի հետ՝ լինելով և մնալով նրա անբաժան մասը: Չնայած բազում բռնի փորձերին և ճնշումներին՝ այդ երկրամասը շարունակել է հարատևել¹:

Արցախ աշխարհի ազատագրական պայքարի բազմադարյան պատմության մեջ դեպքերի և դրամատիկ իրադարձությունների ընդգրկումով արցախահայության պատմական ճակատագրի վրա խոր հետք են թողել, առանձնապես, 1918-1920 թվականները, երբ Լեռնային Ղարաբաղը դարձավ «վիճելի տարածք»: Ադրբեջանի նորաթուխ մուսավաթական կառավարությունը նպատակադրվել էր բռնազավթել պատմական Հայաստանի տարածքներից Լեռնային Ղարաբաղը, Զանգեզուրը և Նախիջևանը: Նրա ծավալապաշտական ծրագրերը բացահայտ քաջալերում և դրանց իրականացմանը նպաստում էին Թուրքիան, որոշ ժամանակ անց՝ դաշնակից տերությունները, գլխավորապես՝ Անգլիան, իսկ Ադրբեջանի խորհրդայնացումից հետո՝ նաև բոլշևիկյան Ռուսաստանը²:

Այնուհանդերձ, իրենց փառավոր նախնիների ազատատենչ ոգին ու արիությունը չկորցրած Արցախի հայությունը ծառս եղավ ռիսկալի թշնամու դեմ և կենսցմահու պայքար մղեց իր բնօրրան երկրի ազատության ու անկախության համար: Այդ պայքարի հենակետը դարձյալ Շուշի բերդաքաղաքն էր, որը, իրավամբ, արցախցիների համար կազմակերպական, բարոյական և քաղաքական հենարանի ռազմավարական նշանակություն ուներ:

Շուշի բնակավայրը, որը վաղ միջնադարում կոչվել է Շիկաքար, ուշ միջնադարյան աղբյուրներում՝ նաև Քար, Քարագլուխ, Քարագլխի բերդ, Քարագլխի սղնախ, հաճախ նաև՝ Շոշի բերդ, Շոշի սղնախ, որովհետև թշնամի ուժերի հարձակումների ժամանակ այնտեղ պատսպարվել է հարևան Շոշ ավանի և գավառի բնակչությունը, հիմնադրվել է 1720-ական թվականներին պատմական Հայաստանի Արցախ նահանգի Վարանդա կամ Մյուս Հաբանդ գավառի հյուսիսային ծայրում³ Կարկառ գետի ձախ ափին: Այսպես է Շուշիի մասին գրում Ղևոնդ Ալիշանը իր «Արցախ» աշխատության մեջ:

Շուշի բերդաքաղաքի հիմնադրման և բնակեցման ճշգրիտ տարեթվի մասին պատմագրության մեջ տարաձայնություններ գոյություն ունեն: Կարծիքներ կան, որ Շուշին հիմնադրվել է 18-րդ դարի սկզբին, սակայն կան նաև 18-րդ դարի երկրորդ կեսին վերաբերող կարծիքներ: Այսպես, Պ.Չոբանյանը գտնում է, որ Շուշի բերդի մասին գրավոր աղբյուրները վերաբերում են 18-րդ դարի սկզբին⁴:

Մ.Մարգարյանը հայտնում է այն կարծիքը, որ «առայժմ ստույգ պարզված չէ, թե մինչև 18-րդ դարի սկիզբը այստեղ բնակավայր գոյություն է ունեցել, թե ոչ»⁵:

Ըստ Լեոյի «Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի» աշխատության՝ Շուշին հիմնվել է 1750-1752 թվականներին⁶, ըստ նրա մյուս «Պատմություն հայոց» աշխատության⁷,

¹ Ղարիբյան Ա., Լեռնային Ղարաբաղի հիմնախնդիրը 1918-1920 թթ. և Մեծ Բրիտանիան, Երևան, 2012, էջ 5:

² Հարությունյան Հ., Շուշին արցախյան գոյապայքարում(1918-1920 թթ.), Երևան, էջ 22:

³ Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 92:

⁴ Պատմաբանասիրական հանդես, Երևան, 1994թ., թ.1-2, էջ 184:

⁵ Саркисян М., Из истории градостроительства Шуши, Ереван, стр. 4.

⁶ Լեո, Պատմութիւն Ղարաբաղի հայոց թեմական հոգեւոր դպրոցի, Թիֆլիս, 1914, էջ 59:

⁷ Լեո, Պատմություն հայոց, հ.3, Երևան, էջ 1946:

1752-1754 թվականներին, ըստ Միրզա-Ջամալ Ջիվանշիրի¹ և Միրզա Աղիգյոզալ Բեկի²՝ 1756-1757 թթ. և այլն:

Ս.Սարգսյանն իր «Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ»³ գրքում այն կարծիքն է հայտնում, որ Շուշին միջնադարյան աղբյուրներում հիշատակվող նշանավոր Կարկառ ամրոց-բնակավայրն է, հիմնավորելով այն Կիրակոս Գանձակեցու⁴ հաղորդած «1246 թվականին մոնղոլ զորապետ Բաթուի և նրա որդի Սարթախի մոտ մեկնած Խաչենի Հասան Ջալալ իշխանից թուրքերի կողմից խլված հայրենական կալվածքներ՝ Չարաբերդը, Ականան ու Կարկառը վերադարձնելու» մասին տեղեկություններով:

Ս.Սարգսյանն արաբական աղբյուրների, մասնավորապես Յակուտ ալ-Խամավիի (1178-1229թթ.)⁵ հաղորդած տեղեկությունների հիման վրա՝ ըստ որի «Կարկառը քաղաք է Առանում, Բայլականի մոտ, կառուցված Անուշիրվանի (531-578թթ.) կողմից», գտնում է, որ Կարկառ ասելով աշխարհագրորդ նկատի է ունեցել Շուշին, բայց «հեռու հայացքովը, որը հատկանշական է օտար ուսումնասիրողներին»⁶:

Ուստի և, Ս.Սարգսյանը նշում է, որ ինչպես վկայում են բազմաթիվ փաստերը, Կարկառը Անուշիրվանից, այսինքն 6-րդ դարից առնվազն 600-700 տարի առաջ էլ գոյություն ուներ: Այդ է վկայում Ադրբեջանի նախարարների խորհրդի՝ 1968թ. ապրիլի 2-ի թիվ 140 որոշմամբ հաստատված հուշարձանների ցուցակը, համաձայն որի, Շուշիում (հյուսիս-արևմուտք) եղել են մի շարք Բ.ա. 2-1-ին հազարամյակի հնագիտական հուշարձաններ (դամբարան, կուրգան), որոնց գտնվելու վայրը ներկայումս դժվար է ճշտորոշել⁷:

Կարկառ-Շուշիին անդրադարձել են նաև Իբն Խորդաբդեն ու Իբն-Ֆակիհը⁸ (10-րդ դ.) բնակավայրի հիմնադրումը վերագրելով Անուշիրվանին, Համդալլահ Ղազվինին⁹ (1281-1349թթ.), նշելով, որ «Կարկառը առևտրական քաղաք է...», ինչպես նաև Ջալալ-ադ-դին սուլթանի անձնական քարտուղար Շիխաբ ադ-Դին ան-Լասավին¹⁰ (13-րդ դ.), որն ամրոցին «Կալադարա» անունն է տալիս և ուրիշներ:

Բացի այս տեղեկություններից Շուշիի տարածքում հայտնաբերված Բ.ա. 14-13-րդ դդ. խեցեգործական ու քարե կենցաղային առարկանները վկայում են, որ դեռևս վաղ անցյալում այստեղ եղել է ամրոց-բնակատեղի¹¹: 1981թ. այստեղ հայտնաբերվել են 971 թ., 1252թ. և այլ թվականների խաչքարեր¹²:

Աղբյուրագիտական այդ տվյալները վկայում են, որ Շուշին մինչև 18-րդ դարն էլ նշանավոր քաղաք է եղել, որով միաժամանակ հերքվում է ադրբեջանցի պատմաբանների այն թյուր կարծիքը, համաձայն որի Շուշի բերդի հիմնադիր է համարվում Փանահ Ալի խանը¹³: Մի բան պարզ է, որ

¹ Միրզա Ջամալ Ջիվանշիր, Ղարաբաղի պատմություն(ռուսերեն լեզվով), Բաքու, 1959, էջ 19 :

² Мирза Адигезал бек Карабахский, История Карабаха, Баку, 1950, стр.56.

³ Սարգսյան Ս., Պատմա-աշխարհագրական ճշգրտումներ, Երևան, 1996, էջ 47:

⁴ Գանձակեցի Կ., Հայոց պատմություն, Երևան, 1982, էջ 258:

⁵ Յակուտ ալ-Համավի, Արաբական աղբյուրները Հայաստանի և հարևան երկրների մասին, Երևան, 1965, էջ 103:

⁶ Սարգսյան Ս., Խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 151:

⁷ Տես նույն տեղը, էջ 152-153:

⁸ Ибн Хордабдэ, Книга путей и царств, СМОМПК, XXXII, Тифлис, 1902, стр. 15; Ибн-ал-факих, СМОМПК, XXXI, Тифлис, 1902, стр. 15; Տես նույն տեղը, էջ 153:

⁹ Хамдаллах Казвини, Нузхат ал-Кулуб, Баку, 1983, стр. 50-51.

¹⁰ Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави, Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны, Баку, 1973, стр. 278;

Տես Սարգսյան Ս., Խաչենի ամրոցները, Ստեփանակերտ, 2002, էջ 153:

¹¹ ՀՀ հնրագիտակարան, Երևան, 2004, էջ 525:

¹² Մկրտչյան Շ., Լեռնային Ղարաբաղի պատմաճարտարապետական հուշարձանները, Երևան, 1985, էջ 209:

¹³ 1750-ական թվականներին Վարանդայի մելիքությանն ուխտադրժոբեն տիրացած Շահնագար Բ, իր դեմ միավորված Ղարաբաղի մյուս չորս մելիքություններին դիմադրելու համար, դաշնակցել է «սարըջալու» կոչվող վաչկատուն ցեղի առաջնորդ, աշխարհակալական ձգտումներով տոգորված Փանահ խանի հետ և 1752 թվականին նրան տրամադրել Շոշի բերդը: Փանահ խանը Մելիք Շահնագարի աջակցությամբ այժմյան Շուշիի տեղում այդ բնական ամրությունների վրա, գլխավորապես հյուսիս և արևելյան կողմերից, նոր արհեստական պարիսպներ կառուցելով (առաջին բերդապարիսպները 1724 թ. հիմնել է Ավան հարյուրապետը) և այն դարձնելով իր ամրոց նստավայրը՝ Փանահաբադ, նպատակ դրեց կովի միջոցով ձեռք ձգել Ղարաբաղի հայ մելիքների կալվածքներին: Նա Փանահաբադը բնակեցրեց ինչպես իր

Շուշին գոյություն է ունեցել Փանահ-խանից առաջ՝ սկզբում որպես գյուղական բնակավայր, իսկ Ավան հարյուրապետի ժամանակ որպես բերդ կամ բերդաքաղաք¹:

Առանձնացած սարահարթում, կավախառն ու պատռված անառիկ ու անմատույց ժայռոտ տեղում (բացի քաղաքի երևանյան և գանձակյան կողմերից, որոնք էլ ամրացված են աշտարակներով, բարձրավանդակի փոքր մասում բերդաքաղաքն է, մեծագույն մասում՝ գերեզմաններն ու պարտեզները), Քիրսի հյուսիսային հեռավոր փեշերի վրա՝ երեք կողմերից անդնդախոր ձորերով պատված, «Չըրբերդի, Վարանդինի և Զանգեզուրի սահմանամիջում, ամբողջ Առանի, այսինքն Ղարաբաղի գլուխը», ինչպես նշում է Ղևոնդ Ալիշանը², կազմող ամուր քարաշերտերով կռած ու կերտած՝ որպես ձուլվածք, բարձրանում է մի հսկա քարակոփ սարահարթ, որին ամբողջ Ղարաբաղը Ղալա էր կոչում, ամբողջ-բերդ, ուր բազմած Շուշին որպես սրաթն արծիվ, մի առանձին հպարտությամբ իշխում է իր ողջ շրջակայքի վրա:

Բնական անմատչելի դիրքի շնորհիվ Շուշին ինչպես հնագույն ժամանակներում Վարանդա գավառի հայ բնակիչների համար, այնպես էլ հետագա իր գոյության շրջանում մինչև մեր օրերը, ծառայել է իբրև պաշտպանական ամրություն: Շուշին առաջին անգամ տեսնողը բացականչում է՝ «Պատերազմների և սխրագործությունների մեջ փառք որոնող, այդպիսի մի մարդ էլ դրել է այդ քաղաքի հիմքը»: Եվ այդպես է. 9-րդ դարի կեսին իշխան Սահլ Սմբատյանը հաղթել է այստեղ արաբական ասպատակիչ զորքին և ազատագրել գերեվարված հայ բնակչությանը:

Ֆախրի Միդհատ օղլի Աբասովը 2007 թվականին Բաքվում հրատարակած իր «Ղարաբաղի(Գարաբախ) խանությունը» աշխատության մեջ նշում է, որ 13-րդ դարում Հուլավյանների իլխան Ռաշիդ ադ-Դինը «Ղարաբաղի խանությունը համարում էր Հուլավյան պետության վիլայեթներից մեկը ... և նրա տարածքում հիշատակող քաղաքների շարքում՝ Գյանջա, Բարդա(Պարտավ), Շամքոր, Ադդամ, Բայլական, նշվում է նաև Շուշին, դրա հետ նաև բազմաթիվ նշանավոր ամրոցներ, ինչպիսիք են Բայազետը, Շահբուլաղը, Գանձասարը, Բայաթը, Խաչենը, Ջրաբերդը, Գյուլիստանը և այլն»³:

Փաստորեն, ստացվում է, որ աղբբեջանական պատմագրությունը միաժամանակ Շուշիի հիմնադրումը կապում է Փանահ խանի հետ, մյուս կողմից էլ այն հիշատակում է նաև 13-րդ դարում:

Եղիշե ավագ քահանա Գեղամյանցի(Հայկունու) «ՈՒՌԵԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿՆԵՐ» աշխատության մեջ նշվում է.«Շուշին արդեն բազմել է լեռան գագաթին և լանջերին: Ուղին շատ վատ է, քարքարուտ: Քօչող թարաքամաների երկոտանի և չորքոտանի ընտանիքներին յաճախ ենք հանդիպում: Մի մասն արդեն տեղափոխվել է Կարկառի հովտում: Երեք ժամից յետոյ հազիւ Շուշուայ պատուանդանը կազմող լեռան ստորոտն հասանք: Մի ժամումն էլ լեռը և իւր քարքարուտ կապաններն անցանք, և ահա ես արդէն Շուշիումն եմ՝ մօտ 6000 ոտնաչափ բարձրութեան վերայ, որտեղից և գրում եմ այս առաջին նամակս»:

Երևակայեցեք մի նեղկակ, գոգաւոր հովիտ, չորս կողմը լեռներ, մէջտեղում մի այլ լեռ, որոյ 5-6 հազար տներ՝ լոխն (բոլորն) էլ քարաշէն և միայարկ, կրկնայարկ և եռայարկ, մի քանիսն էլ քառայարկ: Մի հատիկ էլ հինգ յարկանի շինութիւն կայ, և այն էլ իջևանատուն: Տների ամենամեծ մասը՝ դստիկոններով, պատշգամբներով և ցանցաձև վանդակապատ լուսամուտներով է: Կտուրները՝ թեք, մեծագոյն մասը՝ աններկ և դիմացկուն փայտից, փոքրագոյնը՝ երկաթեայ թիթեղից: Կան, որ ծածկուած են խառն՝ երկու իսկ նիւթից: Տները՝ քար, փողոցները՝ քար, շրջապատ պարիսպը՝ քար, չորս կողմը՝ քար, մի նոր տեսակ Զէյթուն կամ Սասուն է:

ցեղակիցներով, այնպես էլ հարևան հայկական գյուղերից տեղափոխված շինականներով ու արհեստավորներով: Փանահ խանը իրեն Ղարաբաղի տեր հռչակելով խարխլել է հայ մելիքությունների միասնությունը, ջլատել նրանց ուժերը: Նրա հաջորդ Իբրահիմ խանը իր տիրապետությունը տարածելով Ղարաբաղի և Սյունիքի մելիքությունների վրա և սերտ կապեր հաստատելով օսմանյան սուլթանության հետ, ամեն կերպ աշխատել է խափանել Արևելյան Հայաստանի միավորումը Ռուսական կայսրությանը:(Տես՝ ԼՂՀ անցյալը, ներկան և ապագան, միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2007, էջ 190):

¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության անցյալը, ներկան և ապագան, միջազգային գիտաժողով, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, 2007, էջ 188:

² Ալիշան Ղ., Արցախ, Երևան, 1993, էջ 108:

³ Аббасов Фахри Митат Оглу, Гарабагское Ханство, Баку, 2007, стр. 6.

Երկու աղբիւր՝ բազմաթիւ ծորակներով, մինը՝ լաւագոյնը՝ թիւրքաց (պարսկաց), միւսը՝ հայոց բաժնում: Աղբիւրներից ջուր են կրում և՛ էշերը, և՛ պատանիք, և՛ կնանիք: Առաջինքը՝ թմբկաձև տակառներով, իսկ երկրորդը՝ պղնձեայ գիւզում ու կժերով: Երեք մզկիթ, վեց եկեղեցի, որոնցից մինը՝ ռուսի, իսկ հինգը՝ հայոց:»¹

Փաստորեն, գոյություն ունեցող աղբյուրագիտական վկայությունների հիման վրա կարող ենք ընդգծել, որ Շուշին գոյություն է ունցել դեռևս Ք.Ա. 2-1-ին դարերից էլ առաջ:

Շատ շատերն են հիացել Ղարաբաղով, մասնավորապես՝ Շուշիով: Այստեղ այցելել են մեծահամբավ հայ, օտարազգի գիտնականներ: Շուշու մասին գրած հուշերում բացառիկ ջերմությամբ է խոսում Հր. Աճառյանը. «Երբ բարձրանում ես բարձունքի գլուխը, որ տեղական բարբառով «քերծ» կամ «քերծեր» է կոչվում, առաջը բացվում է հոյակապ մի տեսարան: Աջդ, ձախդ և հետևող բարձր բլուրներ են, ծածկված կարճահասակ անտառներով, որոնք սև գույն ունեն և սրա համար էլ երկիրը կոչվել է Ղարաբաղ, այսինքն՝ «սև այգի»²:

Տարիների ընթացքում քաղաքը գրեթե լիովին հայաթափվել էր և դարձել աղբբեջանաբնակ:

1988 թ. Արցախյան շարժման ժամանակ, ապա 1990-91թթ-ին ստեղծված կացությունը և քաղաքական իրադրությունը հայ ժողովրդից պահանջում էր բոլոր ուժերի համախմբում ազգային խնդիրների շուրջ:

Իշխող դիրք գրավելով Ստեփանակերտի նկատմամբ, որտեղից երկու տարի շարունակ ուղիղ նշանառությամբ մահաբեր արկեր էին թափվում Լեռնային Ղարաբաղի մայրաքաղաքի վրա 1992 թ. մայիսի 7-ի գիշերը Արցախի ազատամարտիկները կովակոչի ահազանգին էլած սկսեցին Շուշիի գրոհը: Մայիսի 7-8-ի կատաղի մարտերից հետո, մայիսի 9-ի առավոտյան ազատագրվեց հայոց հինավուրց քաղաքը և ամրացվեց հայոց դրոշը: Շուշիի ազատագրումը արցախահայության համար քաղաքական, ռազմավարական և բարոյա-հոգեբանական կարևոր նշանակություն ունեցավ: Շուշին-Քարազլուխը՝ բոլոր լրատվական մարմինների ակամա խոստովանությամբ՝ աղբբեջանական կողմի վերջին հենակետն էր Լեռնային Ղարաբաղում, Շուշիի ազատագրումը Արցախի ազգային-ազատագրական շարժման նոր փուլի սկիզբը դրեց:

Շայ ժողովուրդը կենաց և մահու պայքար մղեց թշնամու դեմ: Այդ պայքարում եղան նաև բացթողումներ և թերացումներ, ինչի հետևանքով մենք ունեցանք անդառնալի կորուստներ: Այս տեսանկյունից կենսականորեն անհրաժեշտ է պատմության այս շրջանի ճիշտ արժևորումը և գնահատումը: Իրականացման դեպքում հնարավոր է ոչ միայն ճիշտ գործել ներկայում, այլև ապագայում: Ահա այստեղ է, որ յուրաքանչյուր հայ պետք է լավ ընկալի իր իսկ պատմության դասերը, յուրացնի դրանք ապագայում այն ճիշտ կիրառելու համար:

¹ Եղիշե (Հովակիմ) ավագ քահանա Գեղամյան(Հայկունի), Ուղեգնացական ակնարկներ, գիրք ԺԳ, Երևան, էջ 10:

² Աճառյան Հր., Կյանքիս հուշերից, Երևան, 1967, էջ 254: